

Lietuvos vaikai – 1948-ųjų tremtiniai

Šeši dešimtmečiai praėjo nuo tos dienos, kai tironas Stalinas brūkštelėjo parašą pritar-damas LSSR Ministrų Tarybos ir Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos Centro komiteto siūlymui „iškeldinti iš LSSR teri-torijos specialiajai tremčiai 12 tūkst. nele-galiai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacio-nalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“¹. Taip buvo nulemtas daugiau kaip 40 tūkst. lietuvių likimas. So-vietinių okupantų ir marionetinės vietinės komunistų valdžios tikslas buvo izoliuoti nepasiduodančią sovietizavimui visuome-nės dalį, išnaudoti darbingus tremtinius kaip nemokamą darbo jėgą atšiauriausio-mis klimato sąlygomis, vaikus ir senelius pasmerkiant bado mirčiai.

Per 60 metų gimė ir užaugo trys kartos, kančios aštrumas ir praradimų skausmas jau taip giliai nebežeidžia. Tačiau atmintis tebesaugo skausmą ir neviltį tos gegužės nakties, kurios ramybę suplėšė smūgiai į duris – smūgiai, sudaužę dešimtis tūkstančių gyvenimų.

Štai sudaužytų gyvenimų skeveldros...

Janina Stankevičiūtė, g. 1937 m., ištremta su motina ir keturiomis sesutėmis. „Mūsų šeimoj nebuvo maisto su savim, atėję ka-reiviai laiko susiruošti davė pusvalandį. Kol mus visas aprenė, nebuvo kada paimti nei maisto, nei drabužių. Žmonės kas ką turėda-mi duodavo po gabaliuką. [...] Nuo didelės žmonių minios vagone buvo labai tvanku,

karšta, nebuvo kuo kvėpuoti, labai norėjosi gerti, o vandens niekas nedavė. Maisto kaž-kio neaiškaus atnešdavo kibiruose ir laikė porą dienų. Mūsų vagone beveik visi susirgo dizenterija. [...] Nuvežę į Buriatijos miškus mus patalpino į barakus, sukaltus iš lentų, tarp kurių švytėjo plyšiai, veisėsi blakės ir tarakonai. Visi sirgome gelta ir dizenterija, nebuvo kur nei arbatos išsivirti, nei vandens pasišildyti. Medicinos pagalbos irgi nebuvo. Mes buvome labai alkanos. Motina išeidavo anksti rytą miško darbams, grįždavo vėlai vakare. Pinigų neturėjom, dėl duonos buvo didelės eilės – be to, nebuvo ir už ką pirkti. Ant mano rankų mirė iš bado mūsų mažoji sesutė Liudutė. Aš ir dabar su didžiausiu širdies skausmu prisimenu, kaip ji merdin-čiom akutėm į mane žiūrėjo ir prašė valgyti. Žinojau, kad jai padėtų maistas, o jo nebuvo. Vakare sugrįžo motina, kažkas iš tremtinių sukalė mažą karstelį. Netoliese ant kalnelio iškasėm duobę ir ten palaidojom. Tais metais nebuvo tos dienos, kad kas nemirtų, dau-giausia mirė senukai ir vaikai.

Žiaurus trėmimas įaugo į mano sąmonę, ir šiandien prisiminus, giliai širdyje šaukiasi žodžiai: „Už ką? Už ką kankinote? Ką mes jums maži kūdikėliai, seni seneliai padarė-me?“ (ANK 1982).

Julija Petrauskienė, g. 1913 m., ištremta su sūnumi Adomėliu, gimusiu 1941 m., ir 60 metų motina Liucija Staniene: „[...] Po dvejų metų, 1950 m. sausį, mirė mano sūnus Adomas. Jam buvo devyneri metai. Vaiko

liga nenustatyta, kadangi arti nebuvo nei vieno medicinos darbuotojo. Dabar labai sunku viską aprašyti, vaikai mirdavo ne tik nuo ligų, bet ir iš bado. Su maistu buvo labai sunku. Mes, suaugusieji, sunkiai pakėlėme klimatą, alkį, o apie vaikus ką čia bekalbėti.“ Tremties vieta – Irkutsko sr. Šamankos k. (ANK 1565).

Konstancija Budrytė-Rickevičienė, g. 1928 m., ištremta su dviejų mėnesių kūdikiu: „[...] Kėdainių geležinkelio stotyje sugrūdo sausakimšai į gyvulinius vagonus. Valgyti davė trečioje dienoje vandens su plaukiojančiais kopūstais. Kelionėje susirgus vaikui dizenterija ir plaučių uždegimu, medicininė pagalba nebuvo suteikta, davė tik kalio permanganato grūdelių. Vaikui mirus, stotyje „Taiga“ jį paėmė sanitarai ir daugiau jo nemačiau ir nežinau, kur palaidotas“ (ANK 49 636).

Marijona ir Bronius Balasevičiai, abu gimę 1919 m., ištremti su dviejų savaitių dukrele Zita: „[...] Išvežti su mažu vaikelium ir dideliu skausmu širdyje. [...] Sibire mirė dvi dukrelės. Pirmoji dukrelė mirė greitai, rugpjūčio mėn. Kai mus išvežė į miško gyvenvietę, badas ir sunkios gyvenimo sąlygos išplėšė iš mūsų širdžių dviejų mėnesių dukrelę. Antroji ten gimė po dvejų metų, bet irgi mirė ten dvejų su puse metų susirgusi difteritu. Pagalbos niekas nesuteikė.“ Tremties vieta – Irkutsko sr. Usolės r. Taljano miškų ūkis (ANK 73 004).

Aldona Baškauskaitė, g. 1941 m., ištremta su tėvais, senele ir sesute: „[...] Sesutei Monikai buvo vos tik trys mėnesiai, todėl neištvėrė bado ir šalčio, atgulė į Sibiro žemelę tais pačiais 1948 metais.“ Tremties vieta – Krasnojarsko kr., Igarka (ANK 78 050).

Beruta Mačiukaitė-Statkonienė, g. 1951 m. Chara Kutulo k., Zaigrajevo r., Buriatijoje: „[...] Tėvas Antanas Mačiukas iš traukinio buvo nuvežtas į tremties vietą su keturiais mažamečiais vaikais. Motina traukinyje pagimdė dvynukus – dukrelę ir sūnelį. Buvo palikta

mėnesiui. Paskui po mėnesio susirado šeimą su dviem vaikais ant rankų. Jai atsiradus tremties vietoje, neužilgo abu vaikeliai mirė, nebuvo spėta net juos įregistruoti“ (ANK 39 052).

Zita Butkutė-Rozgienė, g. 1944 m., ištremta su tėvais ir penkiais mažamečiais broliukais bei sesutėmis: „[...] Mažasis broliukas Antanėlis išvažiavo į Sibirą 3 mėnesių, ten mirė išgyvenęs vos 5 mėnesius, tais pačiais metais. Nebuvo kuo maitinti. Ilsi Sibire.“ Tremties vieta – Irkutsko sr. Taišeto r. Solianaja k. (ANK 11 029).

Elena Sulžinskienė, g. 1922 m.: „[...] Išvežė gyvuliniuose vagonuose į Sibirą su sena 68 metų motina ir dviem mažom dukrelėm: vienai buvo treji metai, kitai – du su puse mėnesio. Dabar iš tos šeimos belikome dviese – aš ir vyresnioji duktė... Dešimt metų reikėjo gyventi svetur, iškentėti daugybę skriaudų, badą ir šaltį. [...] Sunku prisiminti tuos baisius metus, kai vaikas prašo valgyti, o tu neturi ką duoti; kai paskutinį kąsnelį atiduodi mergaitėms, senai motinai, o pati, išgėrusi vandens, visą speiguotą Sibiro dieną kilnoji medžius. Kaip siaubo filmo kadrai iškyla atminty vaizdai, kaip graužė utelės ir nebuvo kur maisto gauti“ (ANK 38 752).

Tokiam likimui sovietiniai okupantai pasmerkė beveik 12 tūkst. vaikų, 1948 m. gegužės 22-osios ankstyvą rytą išplėšę iš gimtųjų namų.

Šio pranešimo tikslas – detaliau išanalizuoti vaikų mirtingumo tremtyje dinamiką. Iš daugelio tremtinių paliudijimų žinoma, kad pirmieji gyvenimo metai tremtyje buvo patys sunkiausi ir atnešė skaudžiausių netekčių, tačiau tikrąjį masinio 1948-ųjų trėmimo nulemtų mirčių mastą, paremtą ne tik skaičiais, bet ir kiekvienos represijų aukos asmens duomenimis, tapo įmanoma nustatyti tik sukūrus represuotų asmenų duomenų bazę.

1 lentelė. Bendrieji 1948 m. gegužės 22–23 d. trėmimo skaičiai vardyno duomenų bazėje

Išstremta žmonių		Mirė tremtyje		Pastabos
		skaičius	proc.	
Iš viso	39 193	5012	12,8	
Vyrų, vyresnių kaip 17 m.	11 259	2380	21,1	
Moterų, vyresnių kaip 17 m.	15 969	1978	12,3	
Vaikų iki 16 m.	11 965	654	5,5	Vaikai sudarė 30,5 proc. bendro tremtinių skaičiaus
Gimė tremtyje 1948–1956 m.	3703	248	6,7	266 moterys buvo išstremtos nėščios
Gimė tremtyje 1948 m.	266	68*	25,6	
Iš jų gimė traukinyje	28	17**	60,7	
Vaikų, išstremtų ir gimusių tremtyje iki 1956 m.	15 668	902	5,8	Tremtinių vaikai su gimusiaisiai iki 1956 m. sudarė 40,0 proc.

* Iš jų 41 (67,2 proc.) kūdikis mirė nesulaukęs 1 metų.

** Visi jie mirė nesulaukę 1 metų.

Čia pateikiama medžiaga yra sukaupta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre (toliau – Centras) kuriamoje nuo sovietinės okupacijos nukentėjusių asmenų duomenų bazėje. Duomenys renkami iš visų šiuo metu prieinamų šaltinių – archyvinų dokumentų ir žmonių paliudijimų, kurių dauguma surinkta dar Sąjūdžio laikais, taip pat įvairių publikacijų ir sąrašų. Šios duomenų bazės pagrindu yra leidžiamas tęstinis Centro leidinys – vardynas „Lietuvos gyventojų genocidas“², kuriame pateikiami nukentėjusių asmenų duomenys, tremties, kalinimo ar žūties datos ir vietos. Kartu vardynas yra ir paminklas, kurio niekada nesugriauš nei piktadario ranka, nei laiko tėkmė, taip pat svarus bei nepaneigiamas įrodymas byloje dėl sovietinės okupacijos padarytos žalos Lietuvos žmonėms.

Patikimiausias ir gausiausias informacijos šaltinis vaikų mirtingumui tremtyje nustatyti yra pačių tremtinių pateiktos žinios laiškais, užpildytomis anketomis, prisiminimais (kurių keletas ištraukų čia buvo pateiktos). Ši Centro archyve sukaupta medžiaga apima net 87 proc. 1948 m. gegužės 22 d. išstremtų asmenų. Duomenys tremties bylose apie gimusius ir mirusius vaikus yra fragmentiški ir ne visada tikslūs. Pažymėtina, kad vardyno duomenų bazės skaičiai yra ir bus visada šiek tiek mažesni už tremties vykdytojų ataskaitose nurodytus skaičius, nes čia yra įvardyti asmenys, apie kuriuos turima ne tik asmens duomenų, bet ir kitokių duomenų, susijusių su patirtomis represijomis. Vardyno duomenų bazės skaičiai tikslinant ir koreguojant didės, taigi čia pateikiami skaičiai yra „ne mažiau kaip“.

2 lentelė. Tremtinių mirtingumas

Tremtinių amžius	Krasnojarsko kr.			Irkutsko sr.			Buriatijos ASSR		
	ištremta	tremtyje mirė	proc.	ištremta	tremtyje mirė	proc.	ištremta	tremtyje mirė	proc.
Vaikai iki 16 m.	7171	371	5,2	3538	175	4,9	1256	65	5,17
17–59 m. amžiaus	11 512	1053	9,14	6410	512	7,9	2019	159	7,9
Vyresni nei 60 m.	3087	1418	46,3	1613	726	45,0	555	279	50,2
Amžius nežinomas	1428	71	4,9	120	30	25	220	69	31,3
Iš viso	23 198	2913	12,5	11 681	1443	12,3	4050	572	14,1

1 lentelės duomenys rodo, kad iš viso tremtyje mirė beveik tūkstantis vaikų. Tai sudaro 5,8 proc. (tai yra mirė 58 vaikai iš 1000). Visų tremtinių mirė 12,8 proc., arba 128 asmenys iš 1000. Palyginus mirtingumo tremtyje lygį su sovietiniais laikais paskelbta mirtingumo statistika Sovietų Sąjungoje³, pasak kurios, 1940 m. mirė 18 asmenų iš 1000 (tai pats didžiausias skelbtas mirusiųjų skaičius), galima teigti, kad tremtiniai buvo patekę į neįmanomas išgyventi sąlygas: jiems trūko maisto, medicinos paslaugų ir kankino civilizuotam žmogui sunkiai suvokiama antisanitarija. Ką jau kalbėti apie jų dvasinę būseną, matant badaujančius ir sergančius kūdikius, kai teko gimdyti be jokios medikų pagalbos traukiniuose ar tremties vietose.

2 lentelėje matome, kad beveik visi 1948–ųjų tremtiniai buvo nugabenti į Krasnojarsko kr. (23 198 asmenys), į Irkutsko sr. (11 681) ir į Buriatiją (4050 asmenų). Trijų amžiaus grupių – vaikų iki 16 metų amžiaus, 17–59 metų amžiaus ir vyresnių kaip 60 metų žmonių – mirtingumo lygis įvairiuose tremties regionuose yra panašus, skiriasi tik didesnis skaičius (9,14 proc.) mirusių Krasnojarsko krašte 17–59 metų

amžiaus tremtinių, o Buriatijoje – vyresnių kaip 60 metų (50 proc.) ir bendras mirusių tremtinių skaičius (14,1 proc.).

Kur kas didesnis mirtingumas buvo vaikų, išvežtų į Igarkos miestą Krasnojarsko krašte (3 lentelė). Ten mirė daugiau kaip 11 proc. tremtinių vaikų, o visų tremtinių mirė beveik 15 proc. Tokį mirtingumą galėjo lemti skirtingos gyvenimo, darbo ir kitos sąlygos įvairiose tremties vietovėse. Be to, daug priklausė ir nuo komendantūros darbuotojų elgesio su tremtiniais. Centre sukaupuose tremtinių prisiminimuose labai dažnai rašoma, kad komendantai neišleisdavo nuvykti į rajono centrą sutrikus sveikatai ar susižeidus darbe. Skyrėsi darbų pobūdis, klimato sąlygos, komendantūros režimas; visa tai atsispindi ir mirtingumo rodikliuose. Nepalankiausi išgyvenimui buvo pirmieji tremties metai – beveik pusė visų tremtyje mirusiųjų savo kančias baigė būtent 1948–1949 m., šiuo laikotarpiu mirė net 71 proc. vaikų (4 lentelė).

Detaliau analizuojant vaikų mirtingumą tremtyje, buvo atskirtos dvi grupės: viena – į tremtį išvežtų vaikų, kurie tremties metu buvo jaunesni nei 16 metų amžiaus, kita – gimusieji tremtyje iki 1956 m.

3 lentelė. Tremtinių mirtingumas Igarkoje

Tremtinių amžius	ištremta	tremtyje mirė	proc.
Vaikai iki 16 m.	1219	138	11,3
17–59 m. amžiaus	2658	220	8,5
Vyresni nei 60 m.	475	281	59,2
Amžius nežinoms	5	0	0
Iš viso	4357	639	14,7

4 lentelė. Tremtinių mirtingumas Igarkoje 1948–1949 m.

Tremtinių amžius	1948–1958 m.	1948–1949 m.	
	asm.	asm.	proc.
Vaikai iki 16 m.	138	98	71
17–59 m. amžiaus	190	66	35
Vyresni nei 60 m.	309	148	48
Amžius nežinomas	2	–	–
Iš viso	639	312	49

Taigi vaikų, kaip minėta, buvo ištremta beveik 12 tūkst., tremtyje mirė ne mažiau kaip 652, arba 5,5 proc. Duomenys apie tam tikros amžiaus grupės vaikų mirtingumą pirmaisiais gyvenimo tremtyje metais iki 1954 m. pateikti 5 lentelėje. Pabrėžtina, kad net 77 proc. visų mirusiųjų tremtyje mirė 1948–1949 m. Beveik kas dešimtas (8,9 proc.) miręs vaikas nebuvo sulaukęs vienerių metų, o daugiau kaip pusė mirusiųjų buvo iki penkerių metų amžiaus. Be to, atkreiptinas dėmesys į tai, jog didėjo 8–10 metų, taip pat 15–16 metų amžiaus vaikų mirtingumas. Tikėtina, kad 8–10 metų amžiaus vaikų mirtingumui turėjo įtakos mokyklos lankymas. Į mokyklą vaikai eidavo atšiauraus klimato sąlygomis, neturėdami tinkamos aprangos ir apavo, taip pat kęsdami nuolatinį alkį. Aldona Strungytė-Bartišienė, g. 1943 m., ištremta su tėvais, prisimena: „Jau į penktąją klasę reikėjo eiti už 8 km per taigą ir kalnus į Narvą. Gyve-

nome internate, bet mokykla buvo ant kito upės Manos kranto. Mokykla matyti, o nueiti reikėjo aplink daugiau kaip 3 km. Būdavo ir šlapia, ir šalta, avalynės išsidžiovinti nebuvo kur. Kartais laiveliu perplukdydavo per upę, atsitikdavo, kad ir išversdavo. O pasekmės man buvo liūdnos: stiprus peršalimas, ant kojų iškilusios kelios votys, net paeiti negalėjau“ (ANK 120 429).

Kita vertus, daugelyje tremties aprašymų minima, kad jau šio amžiaus (7–10 metų) vaikai būdavo verčiami dirbti. 15–16 metų paaugliai jau turėjo dirbti kartu su suaugusiais ir vykdyti pastariesiems skirtas darbo normas, todėl pastebima tendencija, kad jų mirtingumas didėjo. Tačiau norint įtikinamiau paaiškinti įvairių amžiaus grupių vaikų mirtingumo svyravimus dar reikia atlikti nuodugnesnį tyrimą.

Kita tremtinių grupė – gimusieji tremtyje. Iki 1956 m. tremtyje gimė 3703 vaikai, iš jų

5 lentelė. Išvežtų į tremtį vaikų mirtingumas

Mirties metai	Mirė tremtyje 1948–1954 m.		1948		1949		1950		1951		1952		1953		1954		Mirties metai nežinomi, gimę 1932–1948 m.
	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	
Mirė tremtyje gimusieji 1932–1948 m.	61425	100	232	54,6	91	21,4	33	7,7	35	8,2	17	4,0	10	2,3	7	1,6	63
iš jų:																	
iki 1 m. amžiaus	38	8,9	38	16,4													
1–2 m.	71	16,7	66	28,4	5	5,5											
2–3 m.	65	15,3	41	17,7	22	24,2	2	6,1									
3–4 m.	35	8,2	19	8,2	9	9,9	4	12,1	3	8,6							
4–5 m.	32	7,5	14	6,0	9	9,9	3	9,1	5	14,3	1	5,9					
5–6 m.	26	6,1	10	4,3	6	6,6	3	9,1	6	17,1	1	5,9	0	0			
6–7 m.	26	6,1	10	4,3	7	7,7	3	9,1	5	14,3	1	5,9	0	0	0	0	
7–8 m.	12	2,8	4	1,7	3	3,3	1	3,0	1	2,8	2	11,7	1	10,0	0	0	
8–9 m.	20	4,7	7	3,0	3	3,3	2	6,1	3	8,6	2	11,7	2	20,0	1	14,2	
9–10 m.	19	4,5	2	0,9	10	11,0	0	0	5	14,3	0	0	1	10,0	1	14,2	
10–11 m.	11	2,6	2	0,9	3	3,3	3	9,1	1	2,8	2	11,7	0	0	0	0	
11–12 m.	14	3,3	5	2,1	5	5,5	1	3,0	1	2,8	1	5,9	1	10,0	0	0	
12–13 m.	11	2,6	2	0,9	2	2,2	2	6,1	0	0	2	11,7	2	20,0	1	14,2	
13–14 m.	8	1,9	2	0,9	1	1,1	0	0	0	0	2	11,7	1	10,0	2	28,5	
14–15 m.	10	2,4	3	1,3	1	1,1	2	6,1	1	2,8	2	11,7	0	0	1	14,2	
15–16 m.	10	2,4	2	0,9	2	2,2	3	9,1	2	5,7	0	0	1	10,0	0	0	
16 m.	17	4,0	5	2,1	3	3,3	4	12,1	2	5,7	1	5,9	1	10,0	1	14,2	

248 mirė tremtyje, t. y. beveik 7 proc. (6 *lentele*). Matome, kad 266 vaikus pagimdė nėščios ištremtos moterys ir kas ketvirtas jų mirė nesulaukęs nė 2 metų amžiaus. Vaikų gimstamumas kas metai gana nežymiai didėjo, ir mirė jų taip pat mažiau, tačiau kūdikiai, mirę iki 2 metų amžiaus, iki pat 1956 m. sudarė didžiausią mirusiųjų procentą.

Kol kas nebuvo galimybių padaryti išsamių lyginamąjį tremtinių ir laisvų gyventojų demografinių rodiklių tyrimą, nes pirmasis sovietinis gyventojų surašymas įvyko tik 1959 m. ir trūksta duomenų palyginimui. Ateityje tikimės bendradarbiauti su Lietuvos demografais ir naudodamiesi moderniomis metodikomis tęsti tyrimus. Jų tikslas – neginčijamai moksliniu lygiu parodyti Europai,

kad sovietinių okupantų vykdyti Lietuvos gyventojų trėmimai nebuvo paprastas gyventojų perkėlimas iš vienos geografinės vietovės į kitą, kaip tai siekia pavaizduoti represijų vykdytojai ar jų teisių perėmėjai. Tai buvo sąmoningas tautos naikinimas: ištisos bendruomenės išplėstos iš gimtųjų namų, atimtas ir sunaikintas sunkiai užgyventas turtas, žmonės išvežti į tolimas atšiauraus klimato vietas ir pasmerkti kankinamai mirčiai nuo bado, šalčio ir išsekimo.

Sovietinių okupantų požiūriu, ištremtieji – „banditų“ ir „buožių“ šeimų nariai – nebuvo verti gražiosios Stalino konstitucijos skelbiamos vaikų, nėščių moterų apsaugos ir turėjo tik vieną perspektyvą – mirti, paskutines jėgas atidavę komunistų rojaus statybai.

6 lentelė. Tremtyje gimusių vaikų mirtingumas

Mirusių vaikų amžius	Gimimo metai ir vaikų skaičius																			
	1948 266		1949 204		1950 218		1951 343		1952 399		1953 488		1954 569		1955 581		1956 635		1948– 1956 3703	
	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.	sk.	proc.
iki 1 m. amžiaus	41	67,2	11	42,3	12	44,4	12	48,0	12	52,2	14	63,6	16	72,7	10	77,0	16	72,7	144	53,2
iki 2 m.	20	29,4	5	19,2	9	33,3	10	40,0	6	26,1	3	13,6	6	27,2	3	23,0	3	13,6	65	26,2
iki 3 m.	1	1,5	5	19,2	1	3,7	1	4,0	1	4,3	1	4,5	0	0	0	0	0	0	10	4,0
iki 4 m.	2	2,9	2	7,7	2	7,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4,5	7	2,8
iki 5 m.	1	1,5	1	3,8	1	3,7	1	4,0	1	4,3	0	0	0	0	0	0	1	4,5	6	2,4
amžius nežinomas	3	4,4	2	7,7	2	7,4	1	4,0	3	13,0	4	18,2	0	0	0	0	1	4,5	16	6,4
Iš viso mirė	68	25,6	26	12,7	27	12,4	25	7,3	23	5,8	22	4,5	22	3,9	13	2,2	22	3,5	248	6,7

Nuorodos

¹ Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose, Vilnius, 1995, p. 305–306.

² 2007 m. yra išleista vardyno III tomo, skirto 1948 m., pirmoji knyga, apimanti nukentėjusiųjų pavardes A–M.

³ СССР в цифрах в 1983 году, Москва, 1984, c. 16.